

KERKÜK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

MURAT KÜÇÜK

Irak'ta Türkmen, Musul Türkleri ya da Kerkük Türkleri adlarıyla bilinen ve Kuzey Irak'ta Musul yahut el-Cezire denilen bölgede ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir şerit üzerinde Musul, Kerkük, Erbil, Diyâla ve Süleymaniye şehirleriyle bunların mücavir alanlarında yoğunlaşmış bulunan Türkler, 1990 yılı tahminlerine göre yaklaşık 2.130.000 kişilik nüfuslarıyla halkın %12'sini ve ikinci büyük azınlık grubunu oluşturmaktadırlar. Ayrıca başkent Bağdat'ta da Karakol, Âzamiye ve Râğıbe Hatun semtlerinde yerleşmiş yaklaşık 300.000 kişilik bir Türk nüfusu mevcuttur.¹

Yüzyıllar boyunca, Irak'ta yaşayan Türkmenler, Irak halkının bölünmez bir parçası olarak, bu yurdun toprağı üstünde diğer kardeş halklarla birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türkmenler, bu yurdun bütünlüğünü ve Irak halkının birliğini korumak için her türlü fedakârlıktan çekinmemişler, yüzyıllar boyu ülkenin savunulması, kalkınması ve gelişmesi için çaba göstermişlerdir. Kültür ve medeniyet alanında çeşitli kurumlar meydana getirmiş olan Irak Türkleri, günümüzde ülkenin gurur duyduğu ortak bir tarihî mirasın buluşmasını sağlamış; bilim, kültür ve güzel sanatlardan oluşan zengin bir mirasın yaratıcıları olmuşlardır. Bunların yanı sıra Türkmen toplumu, edebiyat ve kültür alanında Fuzulî, Ruhî, Ahdî, Nevres-i Kadim gibi şahsiyetler yetiştirmiştir.

Ancak geçmişte, Irak Türkmenlerinin dili, tarihi, edebiyatı üzerinde gereğı gibi durulamamış, 1970 yılından sonra gelişen şartlar doğrultusunda bu eksiklik son zamanlarda giderilmeye çalışılmış, makaleler, kitaplar yayımlanmıştır. Bu konu ile ilgili yayınların pek çoğı, bir makalede ele alınarak Türk dünyasına tanıtılmış ve genel bibliyografyaya yer verilmiştir.² Ayrıca, Irak Türkmen dili ve kültürü üzerine yapılan çalışmalar da bir yandan devam etmektedir.³ Yine bu konuda, Türk Dil Kurumunun süreli yayınlarından biri olan *Türk Dili* dergisinin Mart 2003 sayısı "Irak Türkmen Kültürü Dosyası"na ayrılmıştır.

Kültür, doğal olarak dil ile gelişmekte, dil ile canlılığını sürdürmektedir. Çünkü dil uygarlığın temeli, halkın aynası ve insanın varlığıdır. Bir dilin kurallarını yazmak, özelliklerini araştırmak, ağızları arasındaki farklılıkları belirtmek, kelime hazinesini tespit etmek ve bunları yayın olarak ortaya koyabilmek, dil alanında çalışan bilim adamlarının, araştırmacıların üzerine düşen hem meslekî hem de millî bir görevdir.

Irak Türkleri, sahip oldukları zengin edebiyatlarıyla ilgili geçmişten günümüze,

1 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Irak (Irak Türkleri), C. 19, İstanbul 1999, s. 99.

2 Halil İbrahim Usta, "Irak'taki Türklerin Türkçe Yayınları Üzerine", *Türk Dili*, 615 (Mart 2003), s. 298-311.

3 Hamza Zülfiyar, "Çağdaş Irak Türkmen Şiiri ve Şairleri", *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı-V), 531 (Mart 1996), s. 727.-773.; Hamza Zülfiyar, "Irak Türkmen Türkçesi ve Sorunları", *Türk Dili*, 615 (Mart 2003), s. 227-238.; Ziyat Akkoyunlu, "Irak Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, Ankara 1992, Suphi Saatchi, *Kerkük'ten Derlenen Olay Türküleri*, Anadolu Sanat yayınları, İstanbul 1993, 83 s.

eserler kaleme almışlar⁴, ancak Irak Türkmen dilinin tüm özelliklerini yansıtabilen, ağızlarını kapsayan dil bilgisi kitabı yazamamışlar ve söz varlığını toplayan sözlükler hazırlayamamışlardır. Bu tür çalışmalar, son dönemlerde ortaya konulmaya başlanmış ve Türk dünyasına kazandırılmıştır.

Bu yayınlardan biri de, sözlük denemesi mahiyetinde olan ve bu alanda önemli bir boşluğu dolduran Habib Hürmüzlü'nün *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı değerli çalışmasıdır. Kitap, İzzettin Kerkük Kültür ve Araştırma Vakfı (Kerkük Vakfı) yayınları arasında çıkmıştır. Irak Türklerine ait edebiyat, şiir, folklor ve benzer dallarda, gerek Arap alfabesi gerekse Lâtin alfabesiyle araştırma ve derleme olarak kaleme alınmış pek çok kitap yayımlanmasına karşın, birkaç çalışma hariç⁵, Irak Türk ağzını içeren ve özellikle değişik yörelerdeki halk dilinde kullanılan söz varlığını ortaya koyacak sözlük hacminde bir çalışmanın olmadığını gören yazar, elimizdeki kitapla bu eksikliği gidermeye çalışmıştır.

Habib Hürmüzlü, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasının "Giriş" bölümünde, Irak Türklerinin yaşadıkları bölgeyi Türk yurdu hâline getirmesi süreci hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Türk yerleşim yerlerini şu ifadelerle tespit etmektedir: "Günümüzde Irak Türklerinin yerleşme sahası, Musul vilâyetine bağlı olan ve Irak'ın kuzey batısında yer alan Tellafer ilçesi ve bu ilçeye bağlı otuzdan fazla köyden başlayarak, güneydoğuda bulunan Bedre'ye kadar uzanan bir hat üzerinde yer almaktadır. Bu Türk bölgesinin içine, başta Kerkük ve Erbil vilâyetleri olmak üzere, Kifri, Tuzhurmatı, Altunköprü, Tavuğ, Hanekin, Karatepe, Kızlarbat gibi pek çok şehir, kasaba ve köy girmektedir". Yazar daha sonra, Irak Türklerinin konuştuğu ağzın Türkçenin Azerî sahası içine girdiğini belirtmiş ve Irak Türk dili hakkında şu genel bilgilere yer vermiştir: "Irak Türkleri ağzı genel olarak bir bütünlük arz eder. Buna rağmen, şehir, kasaba, köy hatta mahalleler arasında bazı ağız farklılıklarının da olduğunu söylemek gerekir. Bu farklılık, ayrı ayrı dönemlerde bölgeye göç edip yerleşen çeşitli boyların arasında olan ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Kerkük ağzının, Irak'taki Türk bölgelerinde konuşulan ağızların hepsini ifade ettiğini kabul etmek doğru değildir. Ancak Irak Türkleri ağzına bir bütün olarak bakıldığında, bu topluluğun kendine özgü bir ağızla konuştuğu görülmektedir. Bu ağız, coğrafi ve politik şartların etkisiyle, Arapça ve Farsça sözcüklerin bir hayli fazla görünmesiyle birlikte, daha önce belirttiğimiz gibi esas olarak Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan Azerî Türkçesine dayanmaktadır. Bu ağızda, kelime hazinesi bakımından komşu dillerin etkileri bir yana bırakılacak olursa, hem Azerî

4 Atâ Terzibaşı, *Kerkük Eskiler Sözü*, Türkmen Kardeşlik Ocağı Yayınları, Bağdat 1962; Atâ Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Mânileri*, Bağdat 1970; Atâ Terzibaşı, *Arzı-Kamber Matalı (Kerkük Ağzı)*, İstanbul 1971; Suphi Saatçi, *Kerkük Güldestesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997; Haz.: Günay KARAĞAÇ Halil AÇIKGÖZ *Azerbaycan Bayatları*, TDK Yayını, Ankara, -adlı eserler bunlardan birkaçıdır.

5 Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 471 s., İstanbul 1979; Hıdır Çoban, *Irak Türkmen Ağzları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 594 s., İstanbul 1979; Hidayet Kemal Bayatlı, *Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı-Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 360 s., İstanbul 1979; Abdullatif Benderoğlu, *Irak Türkmen Dili - Dil Bilgisi ve Karşılaştırma*, Kültür ve Tanıtma Bakanlığı Yayınları, Bağdat 1989; Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996. Ayrıca son yıllarda Prof. Dr. Hamza Zülfikar yönetiminde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde, *Yurt* gazetesinin taranması ile yapılmış pek çok lisans tezini de burada zikretmek gerekir.

hem de Türkiye Türkçesine büyük derecede yakınlık vardır. Ancak Irak Türklerinin ağzının Türkiye Türkçesine oranla Azerî Türkçesine daha yakın olduğu da bilinen bir gerçektir.

Irak Türklerinin konuşma dili ve kullandıkları alfabe itibarıyla Türkiye sınırları dışında kalan Türk topluluklarının Türkçelerine göre değişik özellikler içerir. Bu özellikler, sadece konuşma dili değil, yazı dilinde de kendini gösterir. Örneğin, Azerbaycan toplumunun hem konuşmada hem de resmî yazı dilinde Azerî Türkçesini kullandığı görülür. Oysa ki, Irak Türkleri konuşma dilinde Azerî Türkçesinin hemen hemen aynısını kullanmakla birlikte, yazı dilinde, folklor konulu metinler hariç, Türkiye Türkçesini kullanmaktadırlar. Bu durum, 1958 yılından sonra daha da belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Yazı ve basında Osmanlı alfabesine sadık kalınmakla birlikte, zamanla Osmanlı edası ve yabancı sözcüklerden arınarak Türkiye Türkçesinin tamamıyla kullanıldığı görülür”. Habib Hümmüzlü, çalışmasının bu bölümünü, Irak Türklerinin kullandığı alfabe ile dilin yazıda ve basındaki gelişme seyrine değinmiş, daha sonra *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*'nün hangi şartlar altında hazırlandığını ve sözlüğün hangi esaslar çerçevesinde meydana geldiğini dile getirerek bitirmiştir.

Irak Türklerinin merkezi olan Kerkük şehrinde ve Irak Türklerinin diğer yerleşim bölgelerinde halk tarafından kullanılan ve “Türkmence” ya da “Türkmanca” adı verilen konuşma diline dayanan *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, iki ana bölümden oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümü *Dil Bilgisi*'ne ayrılmıştır. Bu bölümde, esas itibarıyla Irak Türklerinin merkezi olan Kerkük şehri ağzının, kısmen de Irak Türklerinin diğer bölge ağzlarının Türkiye Türkçesine göre farklılıklar gösteren dil bilgisi kuralları hakkında genel bilgi verilmiş, ses ve şekil bilgisi üzerinde durulmuştur.

Kitabın birinci bölümünü oluşturan *Dil Bilgisi* başlığı altında şu konular ele alınmış ve örnekleriyle işlenmiştir.

1. Irak Türklerinin Kullandığı Alfabe

2. Ses Bilgisi

A. Sesler

B. Ünlü değişimleri

Ünlü uyumu, kalın ünlülerin incelmesi, ince ünlülerin kalınlaşması, geniş ünlülerin daralması, dar ünlülerin genişlemesi, düz ünlülerin yuvarlaklaşması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, ünlü türemesi, ünlü düşmesi.

C. Ünsüz değişimleri

Ünsüz türemesi, ünsüz düşmesi, ünsüzlerin yer değiştirmesi, ünsüz ikizleşmesi, ikiz ünsüzlerin tekleşmesi, ünsüz benzeşmesi, diğer ünsüzlerin değişmesi.

3. Şekil Bilgisi

İsimler: İsim yapım ekleri: İsimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri.

İsim işletme ekleri: Çokluk ekleri; Hâl ekleri: yükleme hâli ekleri, yönelme hâli ekleri; İyelik ekleri; Soru ekleri.

Filler: Şekil ve Zaman Ekleri: Geniş zaman ekleri, görülen geçmiş zaman ekleri, öğrenilen geçmiş zaman ekleri, görülen (bilinen) şimdiki zaman ekleri, öğrenilen şimdiki zaman ekleri, görülen (bilinen) gelecek zaman ekleri, öğrenilen gelecek zaman ekleri; emir ekleri; istek ekleri; şart ekleri; gereklilik ekleri; iktidar şekli.

Zamirler: Kişi zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, belirsizlik zamirleri.

Sıfatlar: Niteleme sıfatları; Belirtme sıfatları: 1. İşaret sıfatları, 2. Sayı sıfatları, 3. Sıra ve üleştirme sıfatları, 4. Soru sıfatları, 5. Belirsizlik sıfatları.

Zarflar: Yer-yön zarfları, zaman zarfları, niteleme ve durum zarfları, azlık-çokluk zarfları.

Edatlar: Bağlama edatları, soru edatları, gösterme edatları, ünlem edatları, kuvvetlendirme edatları, son çekim edatları, cevap edatları.

Dil Bilgisi bölümünde yer alan geniş dipnot açıklamaları da konularla ilgili bilgileri zenginleştirmiş, Kerkük Türkçesi temelinde incelenen Irak Türkmen dilinin dil özelliklerinin diğer Türk kasaba ve şehirlerinde kullanılan ağızlardaki durumunu göstermesi bakımından yararlı olmuştur.

Kerkük Türkçesi Sözlüğü adlı çalışmanın ikinci bölümünü yaklaşık 5000 kelimelik bir söz varlığını içeren "Sözlük" oluşturmaktadır.

Sözlük, yazılı kaynaklardan ve kaynak kişilerin ağzından yapılan derlemelerden çok, Kerkük konuşma diline ve yazarın kişisel bilgilerine dayanmaktadır. Ayrıca yazar, bölgedeki siyasî durum nedeniyle yerel çalışma ve derleme imkânı bulunmadığını, bu yüzden özellikle Kerkük şehri dışında kalan diğer bölgelerin ağız özelliklerine ve söz varlığına yeterli ölçüde yer verilemediğini, bu olumsuzlukların hazırlanan sözlüğün kıstıtlı olmasına yol açtığını çalışmasının başında ifade etmektedir.

Sözlükte, Kerkük ağızı esas alınmış, mümkün olduğu kadar bir karşılaştırma biçiminde, Irak Türklerinin yaşadığı Erbil, Tellafer, Tuzhurmatı başta olmak üzere diğer şehir, kasaba ve köylerde kullanılan değişik sözcüklere veya aynı sözcüğün farklı telâffuzlarına yer verilmiştir.

Kerkük Türkçesi Sözlüğü'ne alınan kelimelerin tespiti yapılırken ses özelliklerinin gösterilebilmesi için ünlülerde *â, ë* ve *î* işaretleri, ünsüzlerde ise *, x* ve *q* işaretleri kullanılmıştır. Böylece, esere mümkün olduğunca fonetik bir ölçü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada kullanılan çevri yazı işaretleri şunlardır: *a, â* (uzun a), *'a* (bulanık a, Arapça ayın), *b, c, ç, d, e, ë* (uzun e), *é* (kapalı e), *f, g, ğ, h,* (art damak h'si), *x* (hırıltılı h), *î* (kısa i, i-i arası), *t, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v* (çift dudak sesi, Arapça vav), *y, z.*

Habib Hürmüzlü, hazırlamış olduğu *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasının "Giriş" bölümünde, sözlüğün düzenlenişi ve esasları hakkında şu bilgilere de yer vermektedir:

“Sözlüğe sadece Türkiye Türkçesine göre tamamıyla değişik sözcükler ile aynı sözcüğün yapısında belli başlığı fonetik değişikliği olanlar alınmıştır. Kerkük ağzında (diğer Irak Türk ağızları dahil olmak üzere) kullanılan ve Türkiye Türkçesine göre tamamıyla aynı olan, başka bir ifadeyle ortak olan sözcüklerin (at, burun, ekmek, el, oğlan, saç, süt, top, yıldırım gibi) sözlük kapsamına alınmasına gerek görülmemiştir. Bunun yanı sıra, yine Türkiye Türkçesine göre aynı olan, ancak Kerkük ağzının özelliğinden kaynaklanan sözcükler, *k* ünsüzünün *q* veya *ğ* ünsüzüne ve yine yumuşak *ğ* ünsüzünün *g* ünsüzüne dönüşmesi yoluyla farklılık gösteren sözcükler (*q≠pı < kapı, qan < kan, igne < iğne, degerlí < değerlí* gibi) bazı istisnalar hariç, sözlüğe alınmamıştır. Buna karşılık ikiz ünsüz içeren (*ikki < iki, dellí < deli, toppal < topal* gibi) sözcükler, içinde bir ya da daha fazla ünsüzün yeri değişmiş olan (*torpağ < toprak, samırsağ < sarımsak, kıprık < kırpik gibi*) sözcükler, *y* ünsüzü düşmüş olan (*il < yıl, ilan < yılan* gibi) sözcükler, yapısına ünsüz ya da ünsüzler eklenmiş olan (*his < is, halav < alev gibi*) sözcüklerden bazılarının sözlük kapsamına örnekler alınması uygun görülmüştür.

Kerkük Türkçesi ve diğer Irak Türkleri ağızlarında *v* ünsüzü hiçbir zaman kullanılmamakta ve bunun yerine çift dudak sesi olan ve Arapça’da *Ė* - İngilizce *w* olarak telâffuz edilen ünsüz kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu ünsüz için metinde özel bir işaret kullanılmamış ve *v* ünsüzü ile yetinilmiştir. Böylece *v* ünsüzü içeren bütün sözcüklerde bu ünsüzün *Ė* - *w* olarak okunması gerektiği belirtmek isteriz.

Kerkük ağzında uzun *a* (*≠*), uzun *e* (*ë*) ve *ı* ile *i* arasında olan *í* telâffuz biçimleri yaygın olduğundan dolayı bu telâffuzları belirtmek için arz etmiş olduğumuz harfler kullanılmıştır.

Sözlükte, bu tür çalışmalarda kullanılmakta olan alışlagelmiş transkripsiyon işaretlerinden yararlanılmıştır. Ancak Türk dünyası ortak alfabesinde kabul görmüş olan hırıltılı *h* ünsüzü için *x*, art damak *h* ünsüzü için *ve* art damak *k* ünsüzü için *q* işaretleri kullanılmıştır”.

Bu açıklamaların yanı sıra araştırmacı sözlükte, Kerkük ağzında yine sıkça telâffuz edilen uzun *o*, *ö*, *u* ve *ü* ünlülerinin gösterilmesinin teknik nedenlerle mümkün olmadığını, bu eksikliğin ileride giderilmeye çalışılacağını ifade etmektedir.

Kerkük ağzında kullanılan bütün sözcüklerin sözlük kapsamına alınmasının en büyük amaç olduğu vurgulanan *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*’nde yer alan madde başı kelimeler, alfabetik sırada verilmiş ve koyu dizilmiştir: **arşun, benevşe, emteş, gemçe, kolut, sürme, şillik, terece, yigin.**

Sözlükte madde başı olarak alınan pek çok kelime, yakın telâffuzları veya az farklı imlâlarıyla birlikte verilmiştir: **acalmağ~acıxmağ, başağ~başax, cinlenmeğ~cinnenmeğ, çerek~çereg, doxana~divaxana~divanxana, gıve~güve~göye, imleg~imlig~imlek, pars~pas, yağlış~yâğnış~yâlnış~yânnış~yâvliš.** Örneklerde görüldüğü üzere sözcüğün fonetik bakımdan birden fazla telâffuz biçimi olduğu durumlarda, bunların aralarına (*~*) işareti koyarak bu durum tespit edilmiş ve en çok kullanılan biçimi öne alınmıştır.

Madde başından sonra, kelimenin hangi dile ait olduğunu gösteren kısaltması yazılmış ve bu dil kısaltmaları düz dizilmiştir: **atlas** Yun., **dâyım** Ar., **tamaşa** Fa., **tênkî** İng., **panka-panke** Urd. Çalışmada kullanılan dil kısaltmaları şunlardır: Ar.: Arapça; Fa.: Farsça; Fr.: Fransızca; İng.: İngilizce; İsp.: İspanyolca; İt.: İtalyanca; Lat.: Lâtinçe; Rus.: Rusça; Urd.: Urduca; Yun.: Yunanca. Bu kısaltmalardan da anlaşılacağı üzere, çeşitli yabancı dillerden geçmiş sözcükler de sözlükte yer almaktadır.

Dil kısaltmasından sonra, madde başının anlamı verilmiştir. Bazı kelimelerin Türkiye Türkçesinde tam olarak karşılığı olmadığı için, bu maddeler bir iki cümleyle açıklanmaya çalışılmıştır. Madde başlarının farklı anlamları da numaralandırılmak suretiyle ayrı ayrı verilmiştir. Örnekler ise *italik* dizilmiştir. *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*'nde çeşitli kısaltmaların düz dizilmesine karşın, Türk Dil Kurumunun hazırlamış olduğu *Türkçe Sözlük*'te dil kısaltmaları ile birlikte bütün kısaltmalar *italik* olarak dizilmiştir.

Sözlükte pek çok kısaltma kullanılmış, Irak Türklerinin yerleşim yerlerinin adları ve kısaltmaları şu şekilde düzenlenmiştir: Abbud Köyü: *Ab.*; Altunköprü: *Köp.*; Amirli: *Am.*; Bastamlı Köyü: *Bast.*; Bayat Köyleri: *Bay.*; Beşir Köyü: *Beş.*; Biravçılar Köyü: *Birav.*; Çardağlı Köyü: *Çar.*; Erbil: *Er.*; Hanekin: *Han.*; İmam Zeynelabidin: *İm.*; Kazıköy: *Kaz.*; Kerkük: *Kerk.*; Kifri: *Kif.*; Kümbetler: *Küm.*; Karatepe: *Kar.*; Ömer Mendan Köyü: *Men.*; Reşidiye: *Reş.*; Sellamiye: *Sel.*; Tavuğ (Dakuk): *Tav.*; Tellafer: *Tel.*; Tezexurmat: *Tez.*; Tırkalan: *Tır.*; Tisin: *Tis.*; Tuzxurmat: *Tuz.*; Yünüs Peğamber Semti: *Yün.*; Zengili Köyü: *Zeng.*

Madde başı olarak alınan pek çok kelimenin diğer Türk kasaba ve şehirlerindeki farklı kullanımları veya o yöredeki karşılığı da sözlükte yer almaktadır. Ayrıca bu şekilde alınan farklı kullanımların bazılarının anlamları da aynı madde içerisinde verilmiştir:

âcuğ-âciğ hiddet, gazap, öfke, üzüntü. / Er. **sıxılmağ**. Han., Kif., Tel., Tuz.: **âciğ**,

dâgırmı yuvarlak. / Kif., Tel.: **degırmı**. Tuz.: **degırmı**,

küsülü küskün olan, dargın, küskün kimse. / Er.: **çüsülü**. Tel.: **küskün**,

yarkökı havuç. / Er. **cézer** Ar. Kif.: **yerkökü**. Köp.: **cizer** Ar.

Sadece belli bir yörede kullanılan sözcükler için bu durumu belirtmek amacıyla sözcüğün kullanıldığı yer adı kısaltması { } işaretleri arasına alınmıştır: **çüt** {Tel.}, **gaymağ** {Köp.}, **işkitmeğ** {Tuz.}, **tapşırmağ** {Beş.}.

Türkçe Sözlük anlayışına göre iç madde olarak alınması gereken birleşik fiiller, deyimler ve bazı tamlamalar, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*'nde madde başı olarak alınmıştır. Bu yapıların iç madde olarak değerlendirilmesi daha yerinde olurdu. Aşağıda, bu şekildeki örneklerden bazıları sıralanmıştır:

birleşik fiiller: *ad vérmeğ* (ün kazanmak), *bismil étmeğ* (temizlemek), *debeng olmağ* (sersemleşmek), *el étmeğ* (elle işaret etmek), *ışşığ étmeğ* (aydınlatmak), *mi' azzab olmağ* (sıkıntı çekmek), *seqet olmağ* (sakatlanmak), *talán étmeğ* (yağmalamak).

deyimler: *ataş atmağ* (öfkelenip küfretmek), *el ayâğı bağı* (çaresiz), *göz göze girmeğ* (şiddetli tartışmaya kalkışmak), *kişiye vérmeğ* (evlendirmek), *ögíne den sepmeğ* (tu-

zağa düşürmek), *söz yémeğ* (azarlanmak), *üreg yanmağ* (acımak), *yaxa ele véremeğ* (yakalanmak). Şu örnekler de doğru olarak madde başı alınanlar arasındadır: *ataş parçası* (yaramaz), *elayağ tâxımı* (sıradan insanlar).

tamlamalar: *adam qehêtlığı, atgyuruğu yağış, beşer hâli, binek hayvanı, çayxana quşu, év qızı, nârdıvan payası, nâzik beden, tente otomobil*. Bununla birlikte sözlüğe doğru biçimde madde başı olarak alınan tamlamalardan bazıları şunlardır: *étli ekmek, gömme dolab, kesme şeker, qurma se'et, quzu qulâğı, barmağ şeker, yarpağ dâşı, şirin dil*.

Hemen her dilde olduğu gibi, Türk dilinde de deyimler, her zaman dilin en özellikli anlatım yollarından biri olmuştur. Habib Hürmüzlü, bölgede kullanılan deyimlerin birçoğunu sözlüğüne aktarmaya çalışmış ve deyim hangi kelime ile başlıyorsa, o kelimenin ilk harfi madde başı olarak alfabetik sıraya girmiştir.

âğzında mercimek ibinmemeg (hiç sır saklamamak), **ataş aparmağa gelmeğ** (konuk kısa süre oturmak), **bıgaz bıgaza girmeğ** (fena hâlde söz kavgası yapmak), **canını çölde tapmağ** (umursamamak), **oğul uşağ élinde qalmağ** (bir işin ayağa düşme durumu), **tâbir bozânlığ étmeğ** (mızıkçılık etmek), **üzünnen gül yağmağ** (güzel, temiz ve şen olmak), **zar zar zarıldamağ** (gereksiz yere ve ısrarla ağlamak) gibi örnekler, gerçekten orijinal ve yerinde tespitlerdir. Bu güzel örnekler, deyimlerimizin Irak Türkleri arasındaki değişik bir yüzüdür.

Türk dünyasının genelinde olduğu gibi Irak Türkleri arasında da halk edebiyatı gelenegi bütün canlılığıyla devam ettirilmektedir. Yaşayan bu kültürün bir göstergesi olarak ve sözlükte kelimelerin cümle içinde kullanılış biçimini, hangi anlamda kullanıldığını anlatabilmek için zaman zaman bu madde başı kelimeleri içeren *atasözü, türkü, hoyrat, mani, ninni* ve *tekerlemelerden* oluşan örneklerin maddenin sonuna eklenmesi uygun görülmüş ve bu örnekler *italik* dizilmiştir. Böylece madde başı olan kelimelerin anlamları, verilen bu güzel örneklerle pekiştirilmiştir.

atasözü: *Sabrêden qoradan helve yer; Gün ögîni gërbîlden tutmağ istîrî; 'Attar yûkündëğîn satar; 'Ecele işe şaytan qarışı(r); Qâçanı tut, qalan malıvdı; Tevekêlîni qurt yémez.*

türkü: *Selêvin seyyît qızına / çıxsın Mısalla düzüne / sâçın tél tél étsin / atsın âl yanağ üstüne; Nergizi deste bağladım / deste be deste bağladım / birini öz yarımçın / o birin dosta bağladım.*

hoyrat: *Yar dayansın / sineme yar dayansın / men çektim aşq ataşın / qoy çeksın yar da yansın; Yad elinde / öt bilbil yad elinde / bir diyar mazar olsun / qalmasın yad elinde; Bir de men / doldır içim bir de men / gün gëtti 'ümr azaldı / genc olmaram bir de men.*

mani: *Nece gözler / nece qaş nece gözler / bir göz kîprîk çalarsa / yar yolın nece gözler; Nem âli / gaş kiprikten nem âli / Izrayıl sinem üste / kannan başka nem âli.*

ninni: *Leyle éderem yatasan / qonca güle batasan; Ülle balam ülle.*

tekerleme: *Allah bir yağış éyle / dam divarı yaş éyle / paşa qızı geçende / babıcı-
nı yaş éyle; Déve déve hentuşe / qulağına qurt düşe; Hecele hecele buxava / atlandım gét-
tim ava; Hille yolu serbeser / içinde ahu gezer.*

Sözlükçülük anlayışı bakımından aksayan tarafları bulunmakla birlikte, kendisinin de belirttiği bazı eksikliklerin dışında, Habib Hürmüzlü'nün ortaya koyduğu *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışma, titizlikle hazırlanmış bütünüyle başarılı bir eserdir.

Irak Türklerinin dili, edebiyatı ve kültürünün bütün yönleriyle yaşatılması için büyük gayret gösteren değerli araştırmacı Habib Hürmüzlü'nün bir çok imkânsızlılara rağmen hazırlanmış olduğu zahmetli bir emeğin ürünü olan, 5000 kelimeelik bir sözlük denemesi olarak bilim dünyasına kazandırılan *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, alanında önemli bir boşluğu doldurmakta, araştırmacılara ve öğrencilere kaynak olabilecek bir kitap olarak önümüzde durmaktadır. Kendisine de bu vesileyle teşekkür etmeyi borç biliyor, yazımını Kerkük'e duyulan hasreti dile getiren şu dörtlüklerle bitiriyoruz.

MUM KİMİN YANAN KERKÜK

Yıktılar kalamızı

Sürdüler balamızı

Daha can boğazdayken

Çektiler salamızı

Ah Kerkük yüz ah Kerkük

Her zaman yüz ak Kerkük

Ölseymdim düşmeseydim

Men sennen uzak Kerkük

Elinde yad elinde

Öt bülbül yad elinde

Bir diyar mezar olsun

Kalmasın yad elinde

Can Kerkük canan Kerkük

Her söze kanan Kerkük

Kalıptı yardan uzak

Mum kimin yanın Kerkük (Anonim)